

РЖЕВСЬКА В. С.,

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародного права
(Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 341.1/8 + 341.6

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.33>

ВИРІШЕННЯ СПОРУ ПРО СПАДКУВАННЯ ПРЕСТОЛУ ШОТЛАНДІЇ (1290–1292 РР.) І ЙОГО ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ АНГЛО-ШОТЛАНДСЬКИХ ВІДНОСИН

У статті систематизовано правові аспекти розв'язання спору про спадкування престолу Шотландії у 1290–1292 роках («великої справи») як прикладу розв'язання за участю іноземного монарха спору в епоху європейського Середньовіччя; визначено його правове значення для подальших англо-шотландських відносин. Король Англії Едвард I, який узяв участь у розв'язанні цього спору, використав його для встановлення своїх прав сюзерена щодо Шотландії та згодом – для позбавлення шотландського королівства незалежності (яку, однак, згодом було поновлено).

Узагальнено правове значення подій, які передували виникненню цього спору; встановлено етапи його розв'язання та юридичні наслідки. Встановлено правовий засіб, який мав слугувати збереженню незалежності Шотландії, і правовий засіб, який використав король Англії для впровадження своїх політичних інтересів через розв'язання цього спору.

Приділено увагу позиції тимчасової влади Шотландії щодо повноважень короля Англії, формуванню органу, призначеного для розв'язання спору, обґрунтуванню позицій головних претендентів на спірний престол Шотландії та вибору права, на основі якого було розв'язано спір.

Охарактеризовано правові засоби, які Шотландія намагалася протиставити підсиленню зверхності Англії щодо неї, а з іншого боку – визначено, якою з боку короля Едварда I була юридична кваліфікація дій, які він вчинив як реакцію на такі спроби Шотландії.

Встановлено, що визначальним для розв'язання спору та його впливу на відносини Англії і Шотландії, як вони постали внаслідок цього, став вибір між двома ставленнями до статусу короля Англії щодо майбутнього короля Шотландії: як до рівного або як до зверхнього. Визнання внаслідок розв'язання спору васального статусу обраного короля Шотландії щодо короля Англії створило передумови для подальшого утвердження влади короля Англії над Шотландією, до того ж для цього король Англії також намагався використовувати судову владу.

Ключові слова: міжнародне право, історія міжнародного права, розв'язання спорів, спадкування престолу, сюзеренітет.

Rzhevskaya V. S. The settlement of the dispute on the inheritance of the throne of Scotland (1290–1292) and its legal meaning for the relations between England and Scotland

The article systemizes the legal aspects of the settlement of the dispute on the inheritance of the throne of Scotland in 1290–1292 (the 'Great Cause') as

an example of the settlement with the participation of a foreign monarch of a dispute in the epoch of the European Middle Ages; its meaning for the relations between England and Scotland that followed is defined. King of England Edward I, who took part in settling this dispute, used it to establish his rights of the overlord as to Scotland and later on to deprive the Scottish kingdom of its independence (though restored later on).

The legal meaning of the events preceding the occurrence of this dispute is summed up; the stages of its settlement and its consequences are established. The legal means meant to secure the independence of Scotland and the legal means used by the king of England to implement his political interests by the settlement of this dispute are established.

Attention is paid to the position of the temporary authorities of Scotland as to the powers of the king of England, to the formation of the body aimed at settling the dispute, to the grounds for the positions of the main contenders for the disputed throne of Scotland and to the choice of law on the basis of which the dispute was settled.

Characterized are the legal means by that Scotland tried to oppose the increase of its subordination to England and, on the other hand, defined is the legal qualification from the point of view of king Edward I of the actions taken by him as reaction to such efforts of Scotland.

It is established that the settlement of the dispute and its influence on the relations of England and Scotland as they appear as its consequence were defined by the choice between two attitudes towards the status of the king of England regarding the future king of Scotland: either as to an equal or as to a superior. The recognition of the status of the vassal of the chosen king of Scotland in respect of the king of England as the result of the dispute settlement created the background for the following establishment of the power of the king of England over Scotland, the king of England trying to use the judicial power for this as well.

Key words: *international law, history of international law, settlement of disputes, inheritance of the throne, overlordship.*

Вступ. Серед спорів про спадкування престолу, належних до епохи європейського Середньовіччя, – спір про спадкування престолу Шотландії в 1290–1292 роках, відомий також як «велика справа» (the ‘Great Cause’), розв’язано за участю короля Англії Едварда I й використано ним для встановлення своїх прав сюзерена щодо Шотландії; згодом спроба Шотландії чинити спротив його домінуванню призвела до війни між Англією та Шотландією і тимчасової втрати середньовічною Шотландією незалежності.

З погляду історії цей епізод цікавий як спроба підкорення Шотландії Англією в епоху Середньовіччя. У контексті правління короля Англії Едварда I і його політики щодо Шотландії тему досліджували, зокрема, історики М. Морріс, Е. Кінг, Д. Джонс, М. Прествич та інші вчені.

З погляду права, насамперед міжнародного, цей епізод цікавий як використання розв’язання на основі права спору про наступництво влади в державі для підкорення її іншій державі.

Постановка завдання. Мета дослідження – систематизувати правові аспекти розв’язання спору про спадкування шотландського престолу (1290–1292 рр.) як прикладу розв’язання за участю іноземного монарха спору в епоху європейського Середньовіччя і встановити його правове значення для подальших англо-шотландських відносин.

Результати дослідження. У 1278 році король Шотландії Олександр III (1249–1286 рр.) в Англії склав васальну присягу королю Англії Едвардові I (1272–1307 рр.). Однак він склав її не як король Шотландії, визнаючи цим феодалну зверхність короля Англії над королем

Шотландії, а за ті володіння, які він тримав на території Англії. Як зауважує М. Морріс, спроба використати це складання присяги для встановлення феодалної залежності короля Шотландії від короля Англії не мала успіху через спротив самого короля Олександра III [1, с. 248], і декілька попередніх історичних спроб встановлення васальної залежності короля Шотландії від короля Англії не призвели до бажаного для Англії результату [1, с. 244]. Олександр III і Едвард I мали гарні стосунки один з одним, і Олександр III був (у 1251–1275 рр.) одружений із сестрою Едварда I.

У 1286 році король Шотландії Олександр III загинув унаслідок нещасного випадку. Його єдиною спадкоємицею за прямою лінією виявилася трирічна (нар. у 1283 р.) онука Маргарет, «Норвезька діва» – дочка короля Норвегії Еріка II й дочки Олександра III. За угодою 1290 року Маргарет була заручена з принцом Едвардом, спадкоємцем короля Англії Едварда I; водночас Шотландія мала залишатися окремою від Англії та непідкореною їй [2, с. 165]. Однак смерть Маргарет під час переїзду до Шотландії в 1290 році спричинила династичну кризу й загрозу громадянської війни в Шотландії, оскільки тепер на її престол було принаймні два основних претенденти.

Основними претендентами були два нащадки Девіда, молодшого брата короля Шотландії Вільяма Лева (час правління – 1165–1214 рр.), – Джон Балліол (нар. близько 1249 р.) і Роберт Брюс (нар. близько 1215 р.). Джон Балліол був онуком старшої дочки Девіда, а Роберт Брюс – сином його другої дочки [3, с. 58]. Виникало питання про критерії, на основі яких за одним із претендентів мало бути визнане переважне право на престол. Владу над Шотландією тимчасово здійснювали шість опікунів (the Guardians).

У розгляді спору про спадкування можна виділити декілька етапів:

1) запрошення короля Англії Едварда I наблизитися до кордону із Шотландією, щоб заспокоїти її народ і запобігти кровопролиттю, яке могло виникнути внаслідок дій Роберта Брюса, і згода Едварда I. Запрошення надійшло в жовтні 1290 року від одного з опікунів Шотландії, єпископа Сент-Ендрюса [4, с. 326], який, коли відсилав цього листа до Едварда I, ще не був упевнений у смерті Маргарет, до повідомлень про яку ставився як до чутки, але був занепокоєний діями Роберта Брюса і його прибічників [5, с. 362]. Хоча відповідь Едварда I надійшла, її точний зміст невідомий, що ускладнює оцінку його подальших дій. Сформувався традиційне ставлення до його відповіді як до висловлення співчуття, яким він обіцяв надати пораду «як друг і сусід» [1, с. 240; 4, с. 327]; припускалося також, що Едвард I обіцяв надати допомогу лише за умови визнання його прав сюзерена щодо Шотландії [5, с. 359].

2) встановлення статусу Шотландії щодо короля Англії в час розгляду справи.

На цьому етапі постав інший спір: чи є король Англії сюзереном щодо Шотландії, оскільки від визнання цього залежали його повноваження щодо розв'язання спору про спадкування її престолу. У травні 1291 року Едвард I закликав представників Шотландії на територію Англії в замок Норгем. Едвард I мав на меті утвердити свій статус сюзерена щодо Шотландії та з огляду на це наполягав на тому, що має повноваження судді щодо спору про права на шотландський престол як сюзерен, тобто на засадах зверхності щодо Шотландії. Її представникам було заявлено, що король Англії має намір розглянути права не двох головних, а всіх можливих претендентів, зокрема й себе; загалом на престол Шотландії могли претендувати 13 кандидатів. Едвард I наполягав на тому, що представники Шотландії мають визнати докази його прав сюзерена, або спір про те, чи є він сюзереном Шотландії, має бути розв'язано силою. Натомість представники Шотландії наполягали на тому, що не вони, а тільки король уповноважений визнавати сюзерена щодо Шотландії, і на попередній домовленості з Едвардом щодо збереження незалежності Шотландії, непідкореної Англії. На вимогу Едварда претенденти на престол Шотландії на початку червня 1291 року визнали його статус сюзерена. Урешті Шотландію передали в тимчасову опіку короля Англії як одного з претендентів, що діяв від імені інших; водночас він обіцяв додержувати законів і звичаїв Шотландії [1, с. 252];

3) визначення способу розгляду справи. Так само в червні 1291 року було погоджено, що спір про спадкування престолу Шотландії розв'яже суд зі 105 слухачів (Court of Auditors),

з яких 24 особи призначив Едвард I, ще 80 осіб призначили головні претенденти на престол Шотландії – Джон Балліол і Роберт Брюс – і ще однією особою в складі суду був Едвард I [1, с. 253]. Після того як Едвард I здобув визнання статусу сюзерена з боку інших претендентів, він мовчки відмовився від власної претензії на престол Шотландії, щоб мати можливість розглядати справу;

4) розгляд прав кожного з претендентів. Він розпочався в шотландському місті Бервік у серпні 1291 року та продовжився там же в червні 1292 року;

5) розв'язання питання про право, яке мало застосовуватися для оцінки прав двох головних претендентів. На думку Джона Балліола, мало застосовуватися звичаєве право і йому належала перевага як нащадку старшої лінії; на думку Роберта Брюса, мало застосовуватися «природне право, за яким правлять королі» [6, с. 25]; за цим правом мало значення не первородство, яке також не застосовувалося до жінок, а близькість за походженням до Девіда, яка була більшою в нього, Роберта Брюса. Хоча правники Паризького університету, у яких за рішенням Едварда I запитали, яке право підлягає застосуванню, схилилися до застосування природного права, за яким правлять королі, Едвард доручив розв'язання питання своїй раді, яка схилилася до застосування звичаєвого права, і суд прийняв цю позицію, яку було схвалено 5 листопада 1392 року. Роберт Брюс та один з інших кандидатів, Джон де Гастінгз, запропонували на основі звичаєвого права поділ спірного королівства на три частини, але цю їхню пропозицію було відкинута;

6) розв'язання справи. 17 листопада 1392 року рішення було ухвалено на користь Джона Балліола.

Під час аналізу цього розв'язання спору як прикладу розв'язання за участю іноземного монарха спору в епоху європейського Середньовіччя насамперед звертає на себе увагу зміна статусу цього іноземного монарха щодо спору: то він постає як запрошений для того, щоб забезпечити громадянський мир в іншій державі і створити умови для мирного розв'язання спору про її престол, то наполягає на своїх повноваженнях сюзерена щодо королівства, престол якого – спірний, із чого випливають його судові повноваження щодо розгляду цього спору, то постає як одна зі сторін спору, то відмовляється від своєї вимоги. Очевидно, що причина цих змін – у бажанні іноземного монарха використати розв'язання цього спору для утвердження свого статусу сюзерена щодо королівства, престол якого – спірний, і спротив представників цього королівства такому його бажанню. Якщо опікуни Шотландії вважали, що король Англії має розв'язувати спір, діючи на засадах рівності з його сторонами, то він уважав, що може діяти на засадах зверхності. В основі розв'язання цього спору – домовленість, досягнута між опікунами Шотландії та королем Англії, яка постає як результат погодження, що виявляється можливим для цих протилежних намірів. У боротьбі за цю домовленість для представників Шотландії має значення також попередня угода 1290 року про непідкорення Шотландії Англії, досягнута за інших обставин.

Під час розгляду спору мало бути розв'язано декілька питань: який статус має король Англії щодо Шотландії; яке право підлягає застосуванню для оцінки прав головних претендентів; хто з головних претендентів має переважне право на престол Шотландії; чи можливий розділ спірного королівства між претендентами. Звертає на себе увагу також те, що під час комплектування суду для розв'язання спору враховувалися інтереси двох із претендентів – головних, а також короля Англії, якому розгляд прав інших претендентів і навіть власний виступ у ролі одного з них були потрібні суто для утвердження себе як сюзерена Шотландії.

Едвард I передав Шотландію під контроль Джона Балліола, який наприкінці 1292 року склав йому васальну присягу. Однак невдовзі постали суперечності, які спонукали Шотландію до союзу з Францією: Едвард I наполягав на тому, що як сюзерен має право нагляду за здійсненням правосуддя в Шотландії і в 1293 році закликав Джона Балліола з'явитися перед англійським парламентом через апеляцію, подану одним із шотландських панів. Ці дії Едварда I суперечили договору 1290 року, за яким правопорядок Шотландії мав зберігати незалежність від правопорядку Англії, тому Джон Балліол спочатку заперечив права

англійського парламенту вислуховувати апеляції із Шотландії, але відкликав заперечення й поновив васальну присягу під впливом загроз [4, с. 328].

У 1294 році король Франції Філіпп IV Вродливий так само використав свої судові повноваження як сюзерена щодо Едварда I, щоб позбавити його володіння Аквітанією; це призвело до англо-французької війни, яка тривала 9 років (1294–1303). Вимога Едварда I до Шотландії надати допомогу в його війні з Францією спричинила натомість укладення між Францією та Шотландією у 1295 році військового союзу, згодом відомого як «Старий союз» (the 'Auld Alliance'), який характеризував відносини Шотландії, Франції та Англії до 1560 року.

З іншого боку, ці події призвели до нападу Едварда I на Шотландію в 1296 році, відмови Джона Балліола від свого королівства на користь Едварда I і встановлення Едвардом управління Шотландією не як королівством, а як «землею». Шотландську монархію поновив у 1306 році Роберт Брюс, онук претендента; під час війни з Робертом Брюсом Едвард I помер у 1307 році.

Висновки. Розв'язання цього спору є як історичним свідченням значення розв'язання спорів на основі права як засобу міжнародної політики, так і свідченням важливості того, який статус має суб'єкт розв'язання спору щодо його сторін: чи визнається зверхність суб'єкта розв'язання спору щодо його сторін, чи вони вважаються формально рівними. Під час розв'язання питання не про особу наступного монарха Шотландії, а про спосіб його визначення, стикнулися два протилежних ставлення до статусу короля Англії щодо майбутнього короля Шотландії. Вибір між ними став визначальним: від того, якому з цих ставлень буде надано перевагу, залежав можливий обсяг повноважень короля Англії щодо спору про права на престол Шотландії, а також, після розв'язання цього спору – встановлення правових засад відносин двох держав. Представники Шотландії стояли за рівність двох держав; Едвард I – за їхню нерівність і за зверхність Англії. Чинником, який позначився на виборі між цими двома ставленнями, стала характерна особливість феодального правового порядку: можливість для претендентів на престол Шотландії особистого визнання феодальної зверхності короля Англії. Таке визнання стало для короля Англії правовим засобом впровадження його політичних інтересів через розв'язання цього спору. Натомість угода 1290 року мала стати правовим засобом, призначеним слугувати збереженню незалежності Шотландії, але була зневажена Едвардом I через зміну фактичних обставин (угода укладалася з урахуванням того, що майбутня королева Шотландії стане невісткою короля Англії, але ця подія не відбулася, а обраний король Шотландії склав васальну присягу Едвардові I). Звертає на себе увагу й те, що і після визнання нового короля Шотландії васалом короля Англії король Англії використовував саме свої судові повноваження як сюзерена для утвердження влади над Шотландією. Правовими наслідками розв'язання спору про належність шотландського престолу стало не тільки встановлення феодальної зверхності одного монарха щодо іншого, але й те, що дії, яких вжив далі король Англії для підкорення Шотландії, з погляду короля Англії були примусовими заходами, вжитими за порушення зобов'язань вірності щодо нього як до сюзерена.

Список використаних джерел:

1. Morris M. A great and terrible king. Edward I and the forging of Britain. London : Cornerstone, 2009. 480 p.
2. 1290. July 18. King Edward promises to secure the Independence of Scotland in the event of Queen Margaret becoming the wife of his son. *Documents illustrative of the history of Scotland from the death of king Alexander the Third to the accession of Robert Bruce* MCCLXXXVI – MCCCVI / selected and arranged by the rev. Joseph Stevenson. In two volumes. Vol. I H. M. General Register House, Edinburgh, 1870. P. 162–173.
3. King A. Edward I. A New King Arthur? London : Penguin Random House, 2016. 122 p.
4. Jones D. The Plantagenets. The Kings who made England. London : HarperPress, 2012. 672 p.

5. Prestwich M. Edward I. New Haven and London, Yale University Press, 1997. 618 p.

6. 19. – 20. Ed. I. – The reasons or allegations propounded by Sir Robert Bruce, Lord of Annandale, for the purpose of proving that he is entitled to the Kingdom of Scotland, as nearest heir of the royal blood. *Documents and records illustrating the history of Scotland, and the transactions between the crowns of Scotland and England, preserved in the treasury of her Majesty's Exchequer.* / collected and edited by sir Francis Palgrave, K.H. Printed by command of Her Majesty Queen Victoria, in pursuance of an address of the House of Commons of Great Britain, and under the direction of the Commissioners of the Public records of the United Kingdom, 1837. P. 23–26.

